

JAÉN I URBAN, Gaspar, *Formació d'una ciutat moderna de grandària mitjana: Elx, 1740-1962. Del pont i el raval de Santa Teresa al Pla General d'Ordenació Urbana*, Publicacions de la Universitat d'Alacant, Alacant, 2017, 732 p.



Gaspar Jaén i Urban, a més d'una importantíssima obra poètica reconeguda internacionalment, és autor d'una sòlida aportació a la investigació urbanística i arquitectònica sobre la ciutat d'Elx¹ i, també, sobre la província d'Alacant.² Ara, després de més de vint-i-cinc

¹ Cal esmentar, especialment, els quatre volums de la seua extensa guia de l'arquitectura i urbanisme d'Elx: *Guia de l'arquitectura i l'urbanisme de la ciutat d'Elx*, Col·legi Oficial d'Arquitectes, Alacant, 1989; *La Vila i el Raval d'Elx: arquitectura i urbanisme*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1999; *De les Clarisses al Salvador: llevant i migdia de la vila d'Elx, arquitectura i urbanisme*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 2012; i *Elx, barris dels segles XVIII, XIX i XX: arquitectura i urbanisme*, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 2015.

² L'autor ha dirigit l'obra col·lectiva *Guia de arquitectura de la província de Alicante*, Col·legi Territorial d'Arquitectes d'Alacant - Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 1999.

anys d'espera, ens obsequia amb el seu llibre *Formació d'una ciutat moderna de grandària mitjana: Elx, 1740-1962*, fruit de la tesi doctoral que va llegir en la Universitat Politècnica de València el 16 de juliol de 1990.

Es tracta d'un gruixut volum de més de set-centes pàgines, impreses a doble columna i amb un cos de lletra ben reduït, que dona idea de la extraordinària investigació que va dur a terme, atés que s'han llevat forçosament els apèndixs i altres parts més acadèmiques, que no han tingut cabuda en la publicació. El Dr. Jaén se'ns mostra una vegada més com un autèntic enamorat de la seua ciutat, on va nàixer, on viu i on ha produït la major part de la seua obra. Un enamorat a qui no importa dedicar hores i hores, la vida sencera, a estudiar i analitzar el passat del seu poble i a proposar millores per al seu futur. En aquest sentit, l'obra investigadora de Gaspar Jaén és la més extensa i acurada que mai s'ha fet a Elx sobre un mateix tema.

Formació d'una ciutat moderna... es divideix en diversos capítols, tots amb una estructura prou semblant. La introducció es dedica a analitzar l'evolució de la ciutat d'Elx abans del 1740. Els seus inicis, una vegada traslladada des de l'Alcúdia, amb l'antiga centuriació d'*Ilici*, el naixement de la vila murada, de la pobla de Sant Jordi i del raval de Sant Joan, del Pla de Sant Josep, etc. Així com les transformacions urbanes i les construccions públiques efectuades en el segle XVIII, especialment, les obres en l'església de Santa Maria i en les cases consistorials, com a preparació dels canvis que vindrien posteriorment. I també els treballs en infraestructures hidràuliques i les plantacions de palmeres que formaren el seu paisatge urbà.

En el capítol titulat «De les primeres transformacions urbanes modernes», dedicat de ple a la ciutat de la segona meitat del set-cents, se centra en els barris i construccions apareguts en l'època, com el pont Vell, la caserna de cavalleria, el raval de Santa Teresa, el poblat de Sant Francesc d'Assís, en el Molar, i els barris de Saràvia, de Conrado i de les Illetes o barri

del Clero, alçats sobre els solars que deixaren antics horts de palmeres. També, com és una constant al llarg de la història il·licitana, els esforços al voltant de l'aigua. De la salada, per a regar i fer-ne ús urbà i, sobretot, de la dolça, per a beure i subsistir. Hi figuren, per tant, apartats dedicats a les fonts públiques i als treballs del bisbe Tormo per a dotar la ciutat d'aigua potable.

A les reformes urbanes i construccions públiques dedica també un apartat extens. Així, l'acabament de les obres de l'església de Santa Maria i la seua capella de la Comunió, als palaus i cases pairals, com el palau episcopal, a les obres d'ampliació i reforma dels tres convents elxans i de les altres esglésies parroquials, i d'edificis relacionats amb l'abastiment d'aliments, com la pescateria i la carnisseria, de places públiques, de les capelles situades en alguns carrers i de la pròpia Casa capitular. Com no podia ser d'una altra manera, l'autor, professor en el Departament d'Expressió Gràfica de l'Escola Politècnica Superior de la Universitat d'Alacant, dedica una especial atenció als instruments utilitzats en totes aquestes actuacions, com plànols, reglaments, controls administratius o aproximacions a la personalitat i activitat dels principals tècnics de cada època (mestres d'obres, arquitectes, obrers, etc.) I acaba el capítol, com fa en cada ocasió, amb les opinions de viatgers il·lustrats que passaren per Elx i deixaren les seues impressions escrites.

La ciutat huitcentista figura en el següent capítol, que s'inicia amb l'anàlisi d'esdeveniments, equipaments, serveis i construccions públiques aparegudes amb el segle. Es passa revista a les actuacions en el cementeri, nascut arran de l'epidèmia de febre groga de 1811, en les escoles municipals, en l'hospital de caritat, en les places i passeigs, que experimenten una important transformació (recordem, per exemple, el passeig de Bru, que es converteix en el principal de la ciutat), en el teatre, que comença en la pròpia Casa consistorial per acabar amb un edifici *ad hoc* en la plaça del Pinyó, i, de

nou, en edificis dedicats a l'abastiment de queviures: mercat, escorxador, etc. La Desamortització de béns eclesiàstics feu que els convents de la Mercé i de Sant Francesc es transformaren en edificis d'usos civils, com un col·legi d'humanitats i l'hospital de caritat i casa de beneficència. Les circumstàncies posteriors ocasionaren que l'antic convent mercedari fora permutat pel de l'Encarnació de monges clarisses, cosa que faria guanyar a la ciutat, finalment, l'important espai públic de la Glorieta. És època del naixement o millora de les infraestructures i serveis urbans, com pavimentat de carrers, enllumenament públic, clavegueram, fonts, carreteres, introducció del ferrocarril... Elx es va modernitzant i comença a utilitzar instruments municipals per al control d'aquesta evolució, com l'alineació de carrers i places, l'ocupació de l'espai públic, la «Comisión de Ornato», els plànols i les llicències municipals. En aquests temps també naixen nous barris, sempre amb la urbanització d'horts de palmeres, com el del Carne o el de Sant Miquel.

En el segle xx («Dels inicis de la ciutat moderna») Elx, que experimenta una forta industrialització de mans de l'espardenya i, per tant, un important creixement humà, es desenvolupa en les primeres dècades amb barris alçats, com diu Gaspar Jaén, «sobre els horts». Així, apareixen el barri de les *Pataes*, de Xinxilla, de Gil, de Tripa i de la Barrera, damunt de solars procedents de la tala d'horts de palmeres. Això provoca un debat urbanístic intens i un moviment en defensa de les palmeres promogut, entre d'altres, per l'erudit historiador local Pere Ibarra i Ruiz. Un moviment que tingué un abast local, però també provincial i estatal. La construcció del pont Nou permetrà l'eixample de la ciutat a la banda dreta de la Rambla, amb projectes parcials, venda de terres comunals i ocupació i urbanització d'aquesta àmplia zona elxana.

També, més enllà dels horts, s'hi projectaran barris com l'Hogar Jardín i el barri de la Llotja. És època de construccions noves i nous equipaments: els nombrosos habitatges

necessaris per a la creixent població, que venia a treballar, escoles graduades, un projecte per a museu, arxiu i biblioteca, que tardaria anys en fer-se realitat. També transformació de l'hospital i l'asil; les noves diversions fan aparèixer teatres convertits en cinemes i, ja als anys 30, edificis específics per a la projecció de pel·lícules, camps d'esport, de futbol, principalment, caserna de la Guàrdia Civil, casino, centres obrers, passejos i parcs... I noves infraestructures, com paviment dels carrers, enllumenament, safareigs, clavegueram, quioscos, telèfon, refugis antiaeris en temps de la Guerra, i l'aigua, sempre l'aigua dolça, que, finalment, trobà una solució a llarg termini amb el projecte de la Mancomunitat de Canals del Taibilla.

Després de la Guerra Civil l'evolució de la ciutat passa per diverses etapes. Es reforma la ciutat antiga i, amb la penúria pròpia de la primera postguerra, apareixen realitats, com el Parc Municipal o el barri de les Portes Encarnades, així com la construcció d'edificis públics projectats abans del conflicte, com l'escorxador o la llotja de fruites i verdures. Destaca també una certa preocupació al voltant dels horts, protegits des de 1933 i declarats Jardí Artístic el 1943, cosa que no vol dir que s'aturara la tala de palmeres. També cal destacar la tasca reconstructora dels edificis religiosos desapareguts el 1936.

En els anys cinquanta, el creixement constant de la ciutat prepara ja el terreny per al Pla General amb ordenances sobre els horts de palmeres, amb el constant creixement de Carrús, amb diverses construccions públiques i amb plànols d'eixample, d'alineacions o d'obertura de carrers. La ciutat antiga comença també a ser reformada amb l'obertura de nous vials i la construcció del pont d'Altamira, que desfeu completament l'antic barri de les Casetes de la Mare de Déu i *Traspalacio*. I, finalment, el 1962 és aprovat el Pla General d'Ordenació Urbana, que es presenta com un instrument tècnic per a pensar i planificar el desenvolupament present i futur de la ciutat, el poble antic

i Altabix, a la banda esquerra del riu, i el Pla i Carrús, a la dreta. Ja en aquest anys, Elx passa de ser una ciutat envoltada de palmeres, a palmeres envoltades de ciutat. D'una ciutat de cases de planta baixa, a edificis de nombroses altures. D'una ciutat de poc més de 14.000 habitants, en l'any 1900, als més de 50.000, en 1960. Com bé diu Gaspar Jaén, «al Pla General, doncs, com veiem, s'arreglegaven totes les ordenances per a la construcció que hi havia en la ciutat i es plasmava d'una manera sistemàtica i unitària els nous traçats dels carrers i les previsions de creixement urbà, els quals, fins aleshores, s'havien donat només d'una manera fragmentària».

Formació d'una ciutat moderna... és, com veiem, una obra enciclopèdica dedicada a dos-cents vint-i-dos anys de l'existència de la ciutat on s'estudia amb profunditat la seua evolució en un ampli període de temps, que va ser determinant en la configuració de la ciutat actual. Una obra panoràmica, ben acurada i documentada, en què cada afirmació es basa en papers llegits i analitzats a l'Arxiu Històric de la Basílica de Santa Maria i, sobre tot, a l'Arxiu Municipal d'Elx, on l'autor ha fet una recerca extraordinària. Tant en el seu apartat històric, especialment, en els acords del ple de l'Ajuntament, utilitzats per primera vegada de manera sistemàtica i exhaustiva, de manera que es corregeixen errades d'altres investigadors, com en el Negociat d'Obres. Una recerca complementada amb una abundant bibliografia especialitzada que permet a l'autor contextualitzar i comparar les actuacions il·licitanes amb plantejaments que en el mateix moment es produïen en altres llocs. D'aquesta manera la ciutat d'Elx no queda com un objecte d'estudi aïllat, sinó com una tessella més de l'ampli mosaic estatal i europeu, una tessella que, amb les característiques locals, aporta la seua pròpia experiència, els seus encerts i les seues errades.

També cal fer notar la importància que en el llibre de Gaspar Jaén tenen les il·lustracions que, cada poques pàgines, ens aporten imat-

ges relacionades amb el tema. Aquestes il·lustracions, a més de fer més llegidora una obra extensíssima, formen en realitat la més completa col·lecció de plànols, dibuixos, croquis i gravats relacionats amb la ciutat que fins ara s'havia donat a conèixer i, per tant, afegeixen un gran valor al llibre. Totes aquestes característiques fan de *Formació d'una ciutat moderna...* una obra de referència fonamental i ineludible per als estudis sobre Elx, però també per als estudis d'història urbana valenciana i europea.

Podem resumir l'abast del llibre amb les paraules del Dr. Luis Alonso de Armiño en el pròleg que encapçala la publicació: aquest és, diu, el «resultat d'una intensa i llarga relació d'estudi, treball professional i afecte que Gaspar Jaén ha mantingut des de sempre amb Elx, la seua ciutat nadiua, a la qual ha dedicat una gran part del seu temps i esforç intel·lectual i la història de la qual ha escrit una i mil vegades. No fa, doncs, estrany que aquesta tasca haja donat com a fruit un imponent conjunt de documentació gràfica i escrita, de dades i referències concretes, inèdites en la seua major part, que contribueix a acreixar l'interés del treball».

Joan CASTAÑO

Agulló Díaz, M^a Carmen - ROMANS NOGUERA, Vicent (coord.), *20 Mestres del segle XX al País Valencià*, Edicions 96, Conselleria d'Educació de la GV, col·lecció «L'entorn» La Poble Llarga, 2017, 327 p.



«Allò que no es valora s'acaba perdent. El que no s'identifica com a part del present, perd vigència i pot acabar igualment menystingut i oblidat. El patrimoni educatiu acumulat durant el segle xx viu, explica i condiona, encara, la nostra realitat escolar».

Vicent Esteve i Montalvà

Indagar sobre l'educació al nostre país és un exercici poc freqüent i molt necessari per a assentar les bases sobre les que construir el futur escolar de la societat valenciana. Rememorar la biografia de les mestres i els mestres més significatius que ens han precedit és un exercici que ens ajuda a situar-nos en la història i en el present per a poder projectar-nos cap al futur d'una escola pública valenciana que ha

de vertebrar la societat del nostre país. Aquesta iniciativa d'Edicions 96 amb la col·laboració de la Conselleria d'Educació ho fa rescatant de la memòria alguns dels personatges principals de la pedagogia escolar del segle passat a la nostra terra.

Disposar al País Valencià d'una obra que parle de mestres, de les educadores i els educadors d'un temps passat és una sort de troballa valuosa, és, també, una aposta per prestigiar la tasca docent i per posar-la en valor en una societat que de vegades esbandeix la incultura en debats amb oficials poc preparats.

Aquest llibre, elaborat acuradament per mestres, professorat de secundària i d'universitat, impulsors de la renovació pedagògica i de la valencianització escolar, és un recull de 20 biografies destacades del món educatiu del segle XX al País Valencià. Recupera històries de renovació pedagògica, de metodologies i ideologies diferents, les quals cal reconèixer per a avançar cap a un esdevenidor on l'escola pública siga l'escenari que farà possible que les generacions futures es formen en llibertat i amb una consciència crítica. Com esmenta el Conseller d'Educació, Vicent Marzà, al preàmbul, aquestes pàgines pretenen prestigiar la funció docent fent un repàs de trajectòria vital i professional de 20 mestres que han exercit a casa nostra durant el segle XX.

El catedràtic d'Història de l'Educació de la Universitat de València, Alejandro Mayordomo Pérez, obri les primeres pàgines del llibre amb un extens article titulat «Pensar, assumir i exercir l'ofici de mestre en el segle XX», en el qual repassa la història de l'educació des del punt de vista internacional, amb la qual cosa esmenta figures de la pedagogia, innovadors d'arreu del món que han tingut el seu seguiment per part de docents de la nostra geografia. És una mena d'introducció, que ens ajudarà a situar les 20 vides de mestres que es relaten a continuació.

Impressiona comprovar el patiment personal de dones i hòmens dedicats al magisteri que l'exercici de la seua professió els ha portat a

ser expulsats de l'ofici, a l'exili i, fins i tot, a ser empresonats per les seues idees. La manca de llibertats democràtics dels anys del franquisme ha estat una etapa grisa i de desolació, d'adoctrinament i de repressió que no podem oblidar i que cal denunciar per a recuperar-nos. Després de descobrir la vida de penyalitats de les mestres i els mestres d'aquest país, després del cop d'estat contra la Segona República, no es pot explicar de cap manera que hui encara queden residus i seguidors d'alguns dels ideòlegs d'aquella barbaritat en noms de centres educatius i en propostes d'algunes polítiques de partits.

Destacar les dones en primer lloc no té res d'oportunisme, és fer justícia d'un fet objectiu, foren elles les que més hagueren de lluitar en aquella societat de principis i de mitjans de segle per situar-se com a pioneres a impulsar una escola moderna, igualitària, democràtica, valenciana, oberta i arrelada al medi. Només ho heu de comprovar llegint algunes de les seues històries. El preu que pagaren algunes d'elles va ser massa alt i l'homenatge que els ret aquest volum és més que necessari i, de vegades, insuficient. A pocs dies de l'èxit de la celebració de la mobilització feminista del huit de març d'enguany sorprén comprovar que la reivindicació dels drets de les dones per la igualtat ve de lluny i ha mantingut daltabaixos segons el color del poder polític del moment. Moltes de les biografies de les dones que hi apareixen encarnaren eixa lluita feminista.

«Gaudir» (si és pot dir així) de la seua lectura ara pot donar-nos claus per entendre l'actual adoctrinament i repressió amb el qual volen actuar alguns sectors retrògrads de la societat dels nostres dies. L'atac al valencià i a la democràcia escolar que en l'actualitat recupera empenta s'inserta en les ombres de velles ideologies que actuaren contra la legalitat vigent dels anys trenta i ara de nou volen cavalcar.

Es presenten en primer lloc les dones. Hi ha gent que va nàixer a finals del segle XIX i exercí a principis del segle següent fins a dones

que arriben fins a finals del segle xx. El mateix que ocorre per als homes que venen en els deu darrers capítols. Es destaquen figures de molt diversa extracció ideològica.

Hi trobarem entre els homenatjats seguidors i seguidors de pedagogies renovadores i progressistes de Decroly i el centres d'interés com ara el de Maria Montessori, de Freinet, de Jhon Dewey o de Ferrer i Guàrdia. Hi trobarem moltes d'elles i d'ells vinculats a moviments socials i educatius de la seua època: Institució Lliure d'Ensenyança, Associació de Mestres Valencians, Societat Naturista, Racionalistes, Escola Moderna, Societat d'Instrucció Laica, les Colònies Escolars, feministes, partits polítics valencianistes, republicans i d'esquerres i sindicats, entre d'altres.

No m'agradaria destacar més uns que d'altres, això li ho deixe al lector o la lectora al qual i a la qual convide a llegir amb atenció i curiositat les 20 històries d'aquest exemplar (si més no almenys algunes d'elles) que es descriuen en les un poc més de 300 pàgines de les que consta. A la portada a més del títol apareixen les 20 fotografies que posen rostre dels protagonistes: Amalia i Anna Carvia, Antonia Maymón, Maria Ibars, Amparo Navarro, Adelina Barrés, Josefina Fernadiz, Empar Granell, Jose Casasola, Carles Salvador, Ramon Ramià, Melchor Botella, Vicent Costa, etc. Cal remarcar que l'obra, d'Edicions 96, ha comptat amb la col·laboració de la Conselleria d'Educació, cosa que haguera estat impossible si el signe polític de la Generalitat fora un altre. La coordinació d'aquest compendi corre a càrrec de dues persones. M^a Carmen Agulló Díaz, doctora en Pedagogia, coneguda per la seua implicació amb la recuperació del patrimoni historicoeducatiu, en especial de les dones, i coautora d'obres com *Mestres valencianes i republicanas*, *La depuración del magisterio valenciano*, entre d'altres. I Vicent Romans Noguera, mestre activista del valencianisme en l'educació, i va ser president de la Federació Escola Valenciana més de huit anys.

Però com estem en un context comarcal si vull destacar la figura de Melchor Botella, molts de nosaltres hem conviscut amb ell, ha estat un mestre molt significatiu a nivell de País Valencià i també com a sindicalista de l'ensenyament a nivell d'e stat espanyol. Particularment va ser una gran amic meu des que vaig arribar a Elx i junts treballarem per eixa escola pública, valenciana, democràtica i popular que ell propugnava i impulsava de manera pràctica als centres educatius on va exercir, en els Consells Escolars de zona que va crear, en la vida sindical de la localitat on procurava arribar a moviments unitaris. Assumpció Boix, mestra i psicopedagoga jubilada, ho plasma amb encert quan parla d'ell en aquest llibre.

Vicent ESTRADA

NOVELL, N. i SORRIBES, J., *Nou viatge pel País Valencià*. València, Universitat de València, Universitat d'Alacant, Institució Alfons el Magnànim - Centre Valencià d'Estudis i Investigació, 2 vols., 2017, 788 i 833 p., respectivament.



Després d'anys de treball, el 2017 va veure la llum l'extensa obra de Néstor Novell i Josep Sorribes, *Nou viatge pel País Valencià*. Dos volums i més de mil sis-cents pàgines escrites sobre el terreny, que els autors van recórrer entre 2013 i 2016, van visitar llocs i escoltaven els pobletans i les pobletanes; ens ofereixen per fi un llibre valent, crític, necessari i, per desgràcia, encertat en massa qüestions.

Com reconeixen els seus artífexs, estem davant d'una publicació deutora, sobretot, del *Viatge pel País Valencià*, de Fuster i d'*Observacions* de Cavanilles. Un llibre que ens ofereix un relat del País; un diagnòstic del territori valencià en uns anys de crisi. Escrit sense constriccions, amb la llibertat i la frescor que atorguen l'experiència i la solvència a què ens tenen acostumats els autors.

Aquest *Nou viatge* és una obra col·lectiva i es fa ressò de la informació aportada per nombrosos col·laboradors locals, que s'esmenten i inclouen en el text, amb l'espontaneïtat i vivor d'un diari de camp. La incorporació de reflexions i testimonis orals agilitza la lectura d'unes pàgines que es llegeixen amb facilitat. A això contribueix una estructura de continguts flexible, tant en la forma com en el fons, si bé

unes pinzellades sobre el medi físic i la història, sovint introdueixen els espais visitats. Els capítols són de desigual extensió i amb estils discursius, de vegades, diferents, la qual cosa dona com a resultat un llibre fresc i amé.

L'obra es divideix en quatre grans capítols, que es corresponen amb altres tantes governacions –així denominades– que els autors proposen per al País, nova estructura de govern territorial, al seu parer, més eficient. La Generalitat es dividiria en quatre grans àrees, cadascuna de les quals comprendria, al seu torn, diverses subcomarques autònomes: Vinalopó (Baix Segura, Camp d'Alacant, Valls del Vinalopó); Comarques Centrals (les Marines, Mariola, Serra Grossa, Caroig i la Safor); planes al·luvials del Xúquer-Túria (la Ribera, àrea metropolitana de València, l'Horta, l'Albufera, Camp de Túria, dels Serrans, Bunyol, Requena-Utiel); i Penyalgosa (la Vall del Palància, la Plana, Valls del Millars); i «Mirant a l'Ebre»: Morella, Vinaròs, Orpesa). Massa fàcil sembla, d'acord amb la senzillesa que els autors proclamen per a aquesta proposta, fet que es contradueix amb la imatge del territori que mostra el llibre, amb un paisatge agredit en mans d'un paisanatge amb poca cultura col·laborativa i escassament cohesionat, atributs que, en dir d'aquests nous viatgers, ens defineixen. En aquestes breus línies només es comentarà el relat que els autors fan del sud valencià: com veuen el Baix Vinalopó i el Baix Segura en el context d'una província, Alacant, que consideren fallida. Val a dir ací que, es coincidisca o no amb ells, sempre caldrà celebrar la presa de postura que s'adopta en determinades qüestions, fet que, per altra banda, no passa en tots els temes tractats.

El llibre descriu el Vinalopó com un eix urbà i industrial centrat en el calcer, on sobresurt la conurbació Elda-Petrer i l'àrea Elx-Crevillent; un «tub» –el propi riu– que comunica el sud valencià amb l'altiplà castellà. I com ens veuen? Pel que fa al Baix Vinalopó, es coincideix –reconeixent les diferències existents– en uns certs trets urbans comuns, d'altra banda,

no exclusius de les nostres ciutats. S'esmenta, d'una banda, la forta empremta industrial d'Elx i Crevillent (i la turística de Santa Pola); i, de l'altra, l'especulació urbanística i la destrucció patrimonial, amb especial malvolença pels centres històrics, com a fets rellevants. La substitució edilícia i les agressions al paisatge –zones d'Arenals a Elx; desembocadura del Segura, a Guardamar; Gran Alacant a Santa Pola o la Pineda a Crevillent, entre d'altres– són trets comuns d'un territori progressivament despersonalitzat els governants continuen, com sol dir-se, posant-se de perfil en moltes de les qüestions espinoses que ens pertocuen a tots i totes. I és que continuem tenint un problema, no per conegut menys greu: hi impera una visió curterterminista i ignorant en temes de cultura i patrimoni. El desconeixement, la manca de voluntat política i l'escassetesa de mitjans ofereixen un panorama desolador en què, tot i això, de vegades destaca alguna actuació assenyada. A Elx, per exemple, l'amenaça d'enderroc de la façana de Riegos *El Progreso* –feliçment paralitzada– o les gestions realitzades sobre el pantà o el palmerar, contrasten amb l'espectacle al qual estem assistint en relació al nucli històric de la ciutat –Mercat Central, Corredora, etc.–, fets recents que els autors no reflecteixen en la seua obra, tenint en compte la seua immediatesa. En definitiva, la crisi no sembla haver oferit gens d'ensenyament. O potser sí...?

Un altre tret comú que ofereixen del Baix Vinalopó és la reculada de la llengua, el localisme i, en el cas d'Elx, l'escassa visió d'una gran ciutat que, malgrat això i de la sorda pugna que sosté amb Alacant, no mira més enllà dels límits del seu nucli urbà. D'àrees metropolitanes o serveis mancomunats que milloren les condicions de vida de la gent, millor ni parlar-ne. Per la meua banda, hi afeg que, al seu lloc, a Elx continuem a voltes amb la Dama o amb el tren d'alta velocitat... Si no ho han fet, lligen *El traje nuevo del emperador*, d'Andersen (que, com saben, també va caminar per ací).

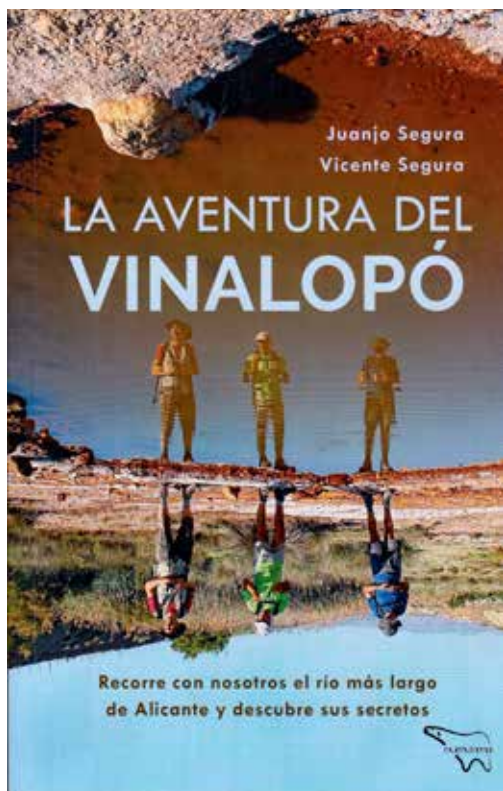
Relacionats amb el dinamisme industrial i turístic del territori analitzat, els autors es fan ressò d'altres factors. Entre d'altres, esmenten l'allau turística que cada estiu pateix l'Illa Plana, un tema que, necessàriament, caldrà abordar en breu; o l'excel·lent trajectòria seguida per la Cooperativa Eléctrica Benéfica San Francisco de Asís, de Crevillent, amb una magnífica obra social, fet que contrasta amb el càncer que suposa l'economia submergida, segons sembla, consubstancial a les indústries dels nostres pobles i ciutats. Unes altres actuacions, sens dubte, millorables, s'esmenten en les pàgines del llibre, com les dutes a terme a Elx al voltant del llegat de Miguel Hernández o la nul·la presència en aquesta ciutat de la universitat homònima.

Pitjor parat queda el Baix Segura –amb l'excepció, potser, de Guardamar– després de la lectura dels epígrafs que se li dediquen. El mateix títol emprat, *La economía canalla*, preludia allò que vindrà després: els viatgers reflecteixen el present d'un paisatge ancestral destruït per les transformacions experimentades en el si de la mateixa agricultura (manca de competitivitat, dèficit hídric, absència de relleu generacional...), amb el corollari que ofereixen l'especulació urbanística i les grans infraestructures. La corrupció, la delinqüència, la presència de ciutats difuses amb urbanitzacions convertides en autèntics guetos mostren un Baix Segura sense personalitat, alié a la seua història i contumaç en el seu desastre.

El llibre, extens, parla de moltes altres qüestions que els convida a descobrir i que dona veu als i les informants locals i que s'estén en reflexions i comentaris que enriqueixen el contingut d'una obra coral. Llegiu-la, a través de les seues pàgines, juntament amb tots i totes els que les han fet possible, recórreguen el camí que ens ha portat fins ací. Tot i que preocupats, la seua lectura els deixarà també satisfets.

Rafael MARTÍNEZ

SEGURA PASTOR, Juanjo - SEGURA PASTOR, Vicente, *La aventura del Vinalopó*, UNO editorial, Alacant, 2017, 306 p.



La història de l'ésser humà mostra que aquest és viatger, explorador; almenys sempre hi ha hagut un nombre gran de persones amb voluntat de donar una passa més enllà del llogaret confortable a on es troben en determinat moment. Aquesta empenta el projectà fora de la gran vall del Rift, el portà a la recerca de les cataractes del Nil, a travessar oceans desconeguts, a trepitjar cims inabastables de primeres i el llança a explorar l'espai exterior o l'aboca a les profunditats de la mar. En cada època, i fent servir la tecnologia a l'abast, eixamplarà els límits dels seu entorn conegut. Els més sedentaris, fins i tot, visitaran llocs llunyans i terres hostils, en aquest cas a través de documentals i la narrativa, però

viatjaran. Encara més, viatjar i literatura estan estretament lligats. Per tant, de viatgers, n'hi ha de molts tipus, des dels prudents i mesurats fins als més agosarats i intrèpids; des dels que exploren l'entorn proper fins als que es llancen a escorcollar horitzons desconeguts i apartats. El turisme, estretament relacionat amb les millores dels mitjans de transport, és la forma moderna d'explorar a l'engròs, i una conseqüència més de la dèria de viatjar.

La motivació que empeny a viatjar ha sigut molt diversa. El segle XIX, però, és una fita en el temps que marca un esclat de viatgers a Europa, amb una característica compartida per molts: una visió romàntica. Davant una visió científica, com ara la d'Alexandre von Humboldt, en contrast sobresurt l'observació de la naturalesa com a espectacle; el romanticisme de gustos clàssics; el redescobriments de les runes monumentals: Egipte, la Grècia i Roma clàssiques, l'exotisme de les cultures orientals, etc. En viatjar per Espanya, es troba present en molts viatgers el gust per allò que consideren pintoresc; de fet, els mites que es creen en aquesta època tardaran a desfer-se. Els intel·lectuals i artistes, escriptors i pintors viatgers, no tracten en absolut de ser objectius, sinó que recreen la seua pròpia realitat. Els viatgers centreeuropeus del segle XIX també recalen a Elx i la recorren de dalt a baix reproduint, ara amb la fotografia ja a l'abast, horts de palmeres, séquies, cases rurals, en fi, tot allò que els resulta exòtic i identifiquen com la porta a Àfrica.

Hi ha, però, una altra manera de viatjar i contactar amb la natura: l'excursionisme, amb una llarga tradició a Catalunya. Des de la seua creació durant la segona meitat del segle XIX fins a l'arrelament en el segle XX aquesta activitat coneix la transició d'un excursionisme científic a un altre que acaba imposant-se: l'excursionisme esportiu.¹ Al País Valencià, durant la postguerra, experimenta un gran impuls, es creen els centres excursionistes de

¹ ROMA i CASANOVAS, F., *L'excursionisme a Catalunya, 1876-1939*. <http://www.francescroma.net/web/social.pdf>

València el 1945 i d'Alcoi el 1950; el 1960 es crea la Federació Valenciana de Muntanyisme (en l'actualitat la FEMECV), i el mateix any la Unió Excursionista de Elche que tenia com a principal objectiu «la pràctica i difusió del muntanyisme en totes les seues facetes». D'aquesta associació se segregaria el 1968 una colla d'associats per a formar el Grup Il·licità de Muntanyisme (GIM).

El llibre que ressenyem, *La aventura del Vinalopó*, s'insereix en aquesta tradició de l'excursionisme, el contacte amb la natura, però amb una sèrie de particularitats que el fan singular. El llibre és el resultat d'una experiència personal de dos aficionats al muntanyisme i l'espeleologia com a autors, els germans Juanjo i Vicente Segura (tot i que l'experiència és compartida per quatre companys, un dels quals exercirà de fotògraf: Desiderio Rico), que recorren el riu Vinalopó (més de 100 km) des del naixement fins a la gola, un riu que a manera de columna vertebral comunica les comarques de l'interior de la província d'Alacant. El text, ben estructurat, arreplega les diverses etapes que hagueren de cobrir els autors. El lector té a les seues mans una guia detallada que li permetrà, en cada etapa, situar-se, orientar-se i conèixer els trets més característics dels llocs per on passa. Situar-se i orientar-se perquè cada apartat comença amb un mapa on s'indiquen els llocs més destacats que es travessaran i una fitxa tècnica amb les coordenades geogràfiques, distàncies, etc. La redacció del text és clara i amena, una barreja d'estils: descriptiu a vegades amb concessions a la narrativa, opció ben dosificada que facilita la lectura. Hi trobarem dades sobre formacions geològiques per on discorre el Vinalopó, així com també pinzellades sobre la fauna i la flora, sense oblidar les referències històriques a llocs que es troben a la vora del riu i informació sobre les poblacions que són travessades. El llibre, a més, fa una aportació que no s'ha de passar per alt, és rellevant i propi de l'era en què vivim:

conté una gran profusió de codis QR. Aquests codis permeten al lector connectar amb vídeos curts dels llocs a què es fa referència en el text gravats pels autors.

Potser algun lector dirà que no s'aprofundeix en les explicacions que donen els autors. Es dona una pinzellada de cada qüestió plantejada, la qual cosa, però, ens fa pensar que el resultat és el que pretenien els autors, és a dir, el llibre està concebut com a guia per a portar-la damunt mentre es fa el recorregut i, durant les parades ocasionals també suggerides en el text, es fan les lectures, ràpides. No obstant això, els autors no consideren tancada la redacció i deixen oberta la possibilitat d'enriquir-la amb les observacions i la informació del mateix lector viatger, per a la qual cosa s'ha incorporat en cada capítol un full per a fer anotacions de camp, de nous testimonis o de biblioteca. A la fi s'afeg una bibliografia mínima per a aquelles persones que estiguen interessades a ampliar determinats coneixements tractats de forma succinta o no abordats al llibre.

Els autors, en fi, ens descobreixen un Vinalopó molt més ric del que podem imaginar si la mirada és superficial. Aviat te n'adones, a mesura que avances en la lectura, que les coses que tens més a mà no són sempre les que coneixes millor. *La aventura del Vinalopó* és una invitació a l'excursionisme i a la coneixença de l'entorn més pròxim, a fer una mirada respectuosa i a valorar el nostre patrimoni natural, actitud que trobem de forma reiterada i explícita en les declaracions dels autors. Amb aquesta obra Juanjo i Vicente se sumen al corrent actual² de donar a conèixer els entorns naturals, en aquest cas el riu Vinalopó, per a reivindicar-lo i protegir-lo millor.

Vicent F. SOLER

² Observatorio del Vinalopó, <https://www.facebook.com/observatoriodelvinalopo/>

MEJÍAS LÓPEZ, Felipe - MARTÍNEZ ESPAÑOL, Gonzalo, *La canalización de aguas dulces del obispo Tormo entre Aspe y Elche (1785-1789). Historia y valoración patrimonial de una arquitectura hidráulica amenazada.* Institut de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, 2016, 139 p.



L'endèmica escassetat d'aigua a Elx ha portat els seus habitants a cercar solucions enginyoses i a aplicar diverses tècniques per pal·liar-ne el dèficit, tant pel que fa a l'aigua de reg com a la que és apta per a beure.

Aquest estudi, que va rebre el XIII Premi d'Investigació «Manuel Cremades», convocat pel Museu Històric d'Asp, té per objecte la conducció que portà l'aigua dolça a Elx i que va entrar pel Molí Nou al juny de 1789. I ho va fer pel nord del terme municipal perquè la font de Barrenas, de la qual s'alimenta, està al terme d'Asp, així com una part del recorregut de la canalització. Això té com a conseqüència que l'arquitectura d'aquesta obra es distribueix entre els dos termes municipals.

Des de les primeres referències escrites es posa de manifest l'escassetat d'aigua per a beure. Així, el geògraf Al-Idrisi (s. XII), ja refereix la necessitat de portar aigua d'altres punts, que s'ha de conservar als aljubs. El

tema del proveïment d'aigua ha estat, per tant, recurrent al llarg de la nostra història, i queden com a testimoniatge les abundants notícies recollides en els documents i també els nombrosos elements constructius i romanalles que esquitxen el territori.

Tots dos registres, documents i restes materials, han estat analitzats amb profunditat pels autors que, d'altra banda, manegen abundant bibliografia, pròpia i aliena, la qual cosa vol dir que el punt de partida d'aquesta publicació no té un nivell d'inici, sinó que la realització d'aquest treball naix d'una investigació prèvia de consideració. No és, però, un resum de treballs anteriors o un recull d'aquests. Per aquest mateix motiu, cal destacar el plantejament dels autors quan enfoquen la investigació cap a aspectes menys coneguts fins al moment basat en dues línies: un buidatge exhaustiu dels documents, i el registre i l'anàlisi de les solucions constructives de la canalització i l'estat de conservació actual.

El resultat de tot plegat evidencia alhora dues qüestions importantíssimes. Una és la necessitat de donar explicacions històriques des d'una perspectiva àmplia i interdisciplinària –la qual cosa oferiria respostes a alguns dels problemes vers el patrimoni, hui posats sobre la taula en la nostra ciutat– i, d'altra banda, l'audàcia d'aprofundir en la investigació de temes que ja ho han estat prèviament i que, a més, han produït obres importants, com la de Pere Ibarra *De Barrenas a Romero* (1926), però que necessiten obligatòriament ser revisades i superades, senzillament perquè estem obligats a donar una interpretació ajustada al nostre temps i a l'avanç de la metodologia investigadora.

Els autors defineixen com a «contextualització històrica» i «caracterització arquitectònica i patrimonial» els dos grans eixos del seu treball i alhora incorporen aspectes nous en ambdues seccions.

La canalització del bisbe Tormo transcorre al llarg de gairebé 17 km i naix a Asp, a la font

de Barrenas, com ja hem dit, travessa part del seu terme municipal i distribuïa l'aigua a Elx. A la plaça de les Eres de Santa Llúcia podem veure la placa commemorativa de la seua arribada. Aquesta no va ser un esdeveniment menor, ja que va alleugerir no només l'escassetat d'aigua de les persones més humils que no tenien aigua per a beure, sinó que va esdevenir una qüestió de profilaxi a causa de conductes antihigièniques per manca d'aigua.

Aquest no és el primer projecte de transvasament d'aigua que es porta a terme per paliar-ne l'escassetat, sinó que amb anterioritat hi ha també unes altres propostes que són, així mateix, analitzades en aquest treball. Tot i ser un llibre de petit format, cal agrair la inclusió de fotografies aèries amb localitzadors que ens ajuden a comprendre la problemàtica espacial dels diversos transvasaments plantejats i del projecte finalment dut a terme, qüestió que amplia els resultats i el valor d'aquesta investigació.

Evidentment, la realització del projecte per a portar les aigües de Barrenas, signat per Míguel França i José González de Coniedo, té una especial dedicació en l'apartat de «contextualització històrica». Aquest aspecte és fonamental perquè d'ací deriven altres conseqüències per a la posterior evolució de la nostra ciutat que s'hauran de tenir en compte. Es tracta dels resultats de les accions preses per a dur a terme la canalització, és a dir, d'on i com es paga i on i com es distribueix l'aigua. Així, el producte dels Saladars, allò que s'obtenia de la barrella, va ser fonamental per a pagar aquesta obra, però caldria analitzar si es resta d'alguna altra partida com, per exemple, en perjudici de l'hospital, tal com manifesten els autors. També, i ja que l'aigua anava a distribuir-se pel Raval, s'exigeix que els habitants d'aquest barri col·laboren econòmicament. Anys més tard, el 1835, l'argument que Vila i Raval estaven units per una mateixa canonada d'aigua potable va servir per a unificar de manera definitiva tots dos ajuntaments en un de sol.

Com s'afirma en les primeres pàgines, Asp, tot i tenir característiques climàtiques semblants a Elx, disposava de nombroses fonts d'aigua dolça, però, a més, des que conservem documentació podem comprovar com el conflicte per l'aigua, també la de reg, va donar lloc a una «pugna de l'aigua» entre els dos municipis que ara han quedat units per la canonada del bisbe Tormo. Alguns dels elements constructius d'aquesta conducció salven l'orografia del terreny de forma molt espectacular, com els coneguts ponts dels Cinc i Quatre Ulls, però en aquest treball es posa de manifest que qualsevol element és important per a la comprensió del conjunt i que tots i cada un d'aquests expliquen la conducció.

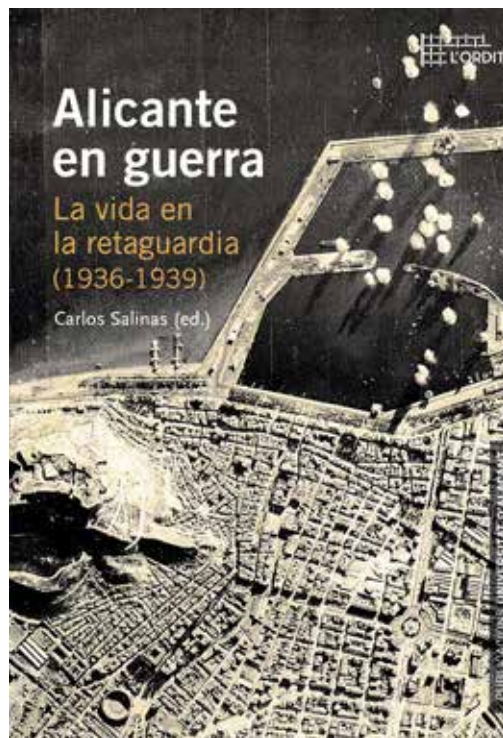
I a això es refereix la segona part del treball, «Caracterització arquitectònica i patrimonial», que és la referida als elements constructius des d'una perspectiva nova i que ha seguit donant fruits, com l'aportació al Pla Director de conservació, restauració i projectes d'intervenció urgent fet per la Universitat d'Alacant. Aquest estudi parteix de com eren les conduccions, on s'ha localitzat l'aplec de materials o fins a arribar a presentar quines en són les diagnòs i patologies. I, sense ser definitiu per les característiques de la publicació, sí que és fonamental per a recuperar i salvaguardar allò que pateix risc de major abandonament.

I és que la primera qüestió per a valorar el patrimoni és comprendre'l i això passa necessàriament per la investigació i l'estudi d'aquest. D'ací, la càrrega de profunditat que porta implícit el subtítol d'aquest llibre *Historia y valoración patrimonial de una arquitectura hidráulica amenazada*. Perquè, al cap i a la fi, el que s'evidencia és que aquesta canalització és un bé patrimonial i cal actuar per salvaguardar-lo. Aquest és l'objectiu que tenen clar els autors quan plantegen la responsabilitat moral que tenen els dos municipis pels quals travessa la canonada, Asp i Elx, d'assumir-ne la protecció.

Cal felicitar els autors pel treball i pel premi obtingut i, també, felicitar el Museu d'Història d'Asp per la iniciativa de la convocatòria, ja que accions com aquesta contribueixen a donar llum a treballs de recerca tan valuosos com el que ens ocupa, tenint en compte que hui, tot i la sobreabundància d'informació, no és gens fàcil donar eixida editorial a treballs sòlids, que són sempre viver de nous plantejaments.

Carmina VERDÚ

SALINAS SALINAS, Carlos (ed.), *Alacant en guerra. La vida en la rereguarda (1936-1939)*, Universitat d'Alacant, Alacant, 2017, 99 p.



Venim d'un silenci antic i molt llarg.

Raimon

De la guerra molts hem sentit només el silenci. I més que el silenci, el que hem escoltat han estat tantes i tantes paraules amagades. En casa, en les nostres cases, es parlava de la guerra, com no? Seria estrany haver nascut ací i no haver sentit quelcom de la guerra; un oncle, ton pare, un cosí de ta mare..., tots ells havien estat al front; algú coneixia a algun mort i a algun repressaliat. D'altra banda, l'àvia, una germana de la veïna del carrer, la teua tia, la teua mare..., totes elles havien estat esperant i patint pels hòmens que tenien al front. Passat el temps, ja una mica de més grandet, reconec que la guerra, la postguerra i les seqüeles d'aquell esdeveniment, era el secret més conegut per a

la gent del meu voltant. Tothom el coneixia, però ningú el comentava.

Ara tenim davant de nosaltres un llibre que tracta de descobrir alguns d'aquells secrets, parlar d'aquelles coses que hem sentit calladament, d'aquelles necessitats que es tenien i que es reprimien, d'aquells moments que ens han parlat al voltant de la guerra; un llibre escrit per un grapat d'especialistes en aspectes concrets: l'alimentació per a sobreviure, les construccions per a defensar-se, la literatura com a eina, la vida de la gent en alguns pobles pròxims –Alacant, Elx, Elda, Alcoi–, els xiquets, el mercat, etc. Un llibre que du per títol *Alacant en guerra. La vida en la rereguarda (1936-1939)*, editat per Carlos Salinas, un professor que tingué la idea, juntament amb altres, d'arreglar la vida dels xiquets aplegats en les colònies properes a Alacant, mentre els seus pares estaven en els fronts de guerra. Aquella iniciativa es titulà «Llapis, paper i bombes», i els nens reflecteixen en dibuixos allò que estaven vivint (molts dels dibuixos trobats recentment en biblioteques i arxius estrangers); dibuixos ingenus però plens de vida i de sentiment per la guerra. Aquesta iniciativa és la que dona peu a la recollida d'altres visions de la rereguarda de la Guerra Civil i que es podien veure en les terres del sud valencià. La publicació definitiva en forma de llibre es fa gràcies a la col·laboració de la Universitat i de l'Ajuntament d'Alacant.

A banda dels diversos aspectes que arreplega el llibre sobre temes concrets, cal destacar tres mirades que fan singular al llibre. En primer lloc i com hem dit, aquests dibuixos de nens que narren fidelment el que uns ulls ingenus estan patint al voltant de la guerra: bombes, foc, fugides, allunyament dels seus pobles, etc. En segon lloc, unes narracions d'Eliseo Gómez Serrano, que fou professor en l'Escola Normal de Magisteri d'Alacant abans de la guerra i diputat a Corts pel Front Popular; en aquestes narracions que s'intercalen com a planes d'un diari en molts dels capítols del

llibre ve a parlar-nos de la vida quotidiana que es vivia dia rere dia a Alacant i als pobles del seu voltant (Santa Pola, Crevillent, etc.). I ja per últim un sorprenent fragment d'unes memòries d'Angel Pascual Devesa, metge republicà que fa una sentida descripció del que significa la guerra en la rereguarda, una «guerra (en principio) educada (que posteriormente) hizo blanco en los lugares más concurridos. La ciudad se horrorizó. Resultaron insuficientes todos los centros de asistencia...».

Aquest llibre pot ser un primer esbós del que podria ser «Alacant viu la guerra» en el sentit de voler conèixer la vida viscuda en el dia a dia. En el llibre estan els grans bombardejos patits per la ciutat d'Alacant, una descripció exhaustiva de les construccions defensives, les postures i les responsabilitats que prengueren les grans ciutats de la província com Alcoi, Elx o Elda (aquesta darrera a la fi de la guerra com a «capital de la República» en tant que fou la seu del darrer govern de Negrín en sòl espanyol). El llibre té pinzellades del que és la vida de la gent, com fa per menjar, per treballar, per criar a les criatures, per casar-se, per esbargir-se, ... I és que a Alacant la vida continuava, amb por, això sí, amb dificultats, amb limitacions, allunyada dels fronts i distant de les discussions ideològiques dels grans partits. En la rereguarda es pensava en el dia a dia i es veia com els preus pujaven i feien que les coses resultaren prohibitives, que un dia mancaren sardines i altre sobraren farinetes (fetes amb guixes); les pastilles del Dr. Negrín eren una benedicció quan es podien tenir; les garrofes es convertien en les llepolies i la xocolata dels nens; açò era la vida de la gent. Per la seua banda, la revolució era una paraula que se sentia, però estava lluny de la vida quotidiana de la gent més preocupada per la supervivència i sobretot pels seus éssers volguts que no se sabia ben bé per on acampaven.

I per acabar aquest resum del llibre no es pot oblidar com en diverses parts del llibre es fan referències als dos o tres fets més destacats

que al llarg de la guerra es viu a la rereguarda d'Alacant, així com a la pròpia ciutat: el bombardeig al mercat d'Alacant el 25 de maig de 1938, on moren més de 300 persones; la sortida del port d'Alacant del vaixell Stranbook i que significava que en el port es quedaven més de 15.000 refugiats que foren posteriorment repressaliats o afusellats; i la visió del *Campo de los Almendros*, com a camp de presoners i que seria el primer camp de concentració d'un llarg camí per a molts del que eren els pares i els fills, els marits i els germans d'aquelles dones que havien viscut en la rereguarda; era el primer camp de concentració prop de la seua casa i que a partir d'ací vindria un llarg exili per més de 180 camps de concentració que el règim franquista tingué al llarg de la geografia espanyola i que començant per Albaterra repartí a mig milió de persones.

Josep-Antoni YBARRA

NORMES DE PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Objectius de la revista

La Rella, Anuari de l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó és una publicació de periodicitat anual creada el 1983 que té com a objectiu la recerca i la divulgació científica de caràcter local i comarcal dirigida a un públic divers i no necessàriament especialitzat. Encara que en un començament la revista tenia com a objectiu les ciències humanes, des de l'any 2000 s'ha obert a qualsevol temàtica de caràcter científic, tinga a veure amb les ciències físiconaturals o socials com les humanes. Es donarà preferència als treballs que es referisquen a la comarca del Baix Vinalopó (País Valencià).

La revista no es fa responsable de les opinions expressades en els continguts dels textos i imatges dels autors, que en seran els seus responsables legals.

Qüestions generals

Totes les col·laboracions que vulgueu presentar al consell de redacció de LA RELLA caldrà enviar-les a l'adreça de l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó (apartat de correus 116, 03201 Elx) o a l'adreça vicent.f.soler@gmail.com, d'acord amb les normes següents **abans del 31 de març**.

Els articles de «Textos de recerca i divulgació» i de «Materials per a l'ensenyament» no podran superar les 25 pàgines (430 paraules per pàgina, *TimeNewRoman* 12), i els textos de les «Notes i comentaris», les 15 pàgines, incloent-hi notes, gràfics, figures, apèndixs, etc. Els gràfics, figures, fotografies, etc. s'hauran d'escanear amb una resolució mínima de 300 píxels i s'hauran de presentar, en format JPG, en un fitxer informàtic a banda del text de l'article. Pel que fa a les ressenyes, aquestes no podran excedir els tres fulls. Els articles, escrits en català o en castellà, s'hauran d'enviar en suport informàtic, en format Word (.doc). Els treballs presentats per a la secció

«Materials per a l'ensenyament», entre d'altres, inclouran una descripció de l'experiència didàctica, amb una referència als materials emprats, metodologia, instruments d'avaluació i resultats d'aquesta, així com les propostes de millora.

Els textos han d'incloure el nom de l'autor, la procedència (universitat, institució, empresa, etc.), la formació, el títol de l'article, el resum o *abstract* (amb una extensió màxima de 1.200 caràcters o 150 paraules) i 5 mots clau o *Keywords*. El resum i els mots clau hauran de presentar-se en la llengua utilitzada en l'article i en anglès. Els autors, a més, hauran d'aportar una adreça postal de contacte i una adreça electrònica. Per a les col·laboracions en «Notes i comentaris» excepte que ho sol·licite la redacció, i les ressenyes no caldrà presentar resum ni mots clau.

Divisió dels articles

Segons les necessitats expositives, convindrà dividir l'article en apartats. Els títols dels epígrafs hauran d'anar en versaleta i els dels subepígrafs sagnats i en redona, en una línia separada dels paràgrafs precedent i següent.

Referències bibliogràfiques internes

El sistema «autor-any-pàgina». En aquest cas, les referències s'hauran d'incloure dins del cos de l'article, i l'any i les pàgines hauran d'aparèixer entre parèntesis, separats per dos punts. Quan la referència abaste tota una obra, caldrà ometre-hi les pàgines a què remet. Exemple: «La renovació dels estrats dominants va imposar la seua prepotència sobre l'entorn i va fer desaparèixer el paisatge medieval fins al trencament ecològic de la segona meitat del set-cents» (SERRANO JAÉN 1995: 97). El segon cognom de l'autor només s'hi haurà de fer constar si pot haver-hi confusió amb un altre autor.

Les crides a nota s'hauran d'indicar en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després

un signe ortogràfic (punt, coma, interrogació, etc.), l'aràbic de la nota caldrà posar-lo després del signe. Tant en un cas com en l'altre, les notes aniran numerades de forma correlativa a peu de pàgina.

Bibliografia

Les referències que apareixen en el text s'hauran consignat al final en un apèndix de bibliografia, ordenades alfabèticament pel primer cognom de l'autor. S'hauran d'ajustar a les convencions següents:

- Articles (autor (any), títol entre cometes angulars, nom de la revista o la publicació en què s'inclouen en cursiva, numeració, pàgines): PÉREZ MEDINA, Tomás V. (1999), «La cultura tradicional de l'aigua a les Valls del Vinalopó», 2, p. 99-112. En el cas dels articles de diari, no cal indicar-ne el número, serà suficient amb la data completa.
- Llibres (autor (any), títol en cursiva, editorial, lloc d'edició i any): ÀLVAREZ FORTES, Anna M. (1997), *El sentit de la mort en l'Elx medieval. Un llibre de clàusules testamentàries de l'Església de Santa Maria (1294-1444)*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant.
- Capítols o parts de llibres col·lectius o miscel·lanis (autor (any), títol entre cometes, en editor/s del volum, títol de l'obra en cursiva, editorial, pàgines): CASTAÑO, Joan (1999), «Pervivències barroques a les festes de la Vinguda de la Mare de Déu d'Elx del segle XIX», en ESCARTÍ, Vicent J. - ROCA, R. (eds.), *Cabanilles i el Barroc valencià. Actes de les II Jornades Culturals. Algemesí, 6, 7 i 8 de novembre 1996*, Saó, València, p. 159-166.

Els cognoms dels autors, en la bibliografia, hauran de figurar sempre en versaletes, primer el cognom o cognoms; després, separat per una

coma, el nom de pila en redona. Caldrà utilitzar la mateixa tipografia per a noms d'autors o curadors d'un volum que apareguen citats en l'interior de la referència. Exemple: SARGATAL I VICENS, Jordi (1992), «Avantprojecte d'arranjament: planificació de l'ús públic del Clot de Galvany», en SANSANO I BELSO, Vicent (coord.), *El Clot de Galvany d'Elx*, Ajuntament d'Elx, Elx.

El nombre de volums de les obres citades s'haurà d'indicar darrere del títol, en aràbics i seguit de l'abreviatura vol., sense marcar el plural. Exemple: BELENGUER, E. (coord.) (1990), *Història del País Valencià*, 5 vol., Edicions 62, Barcelona. El volum recomanat s'haurà d'assenyalar amb la xifra romana corresponent darrere del títol. Exemple: CARRERAS I VERDAGUER, C. (dir.) (1993), *Geografia General dels Països Catalans*, vol. VI, *La indústria i l'agricultura*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona.

Les obres d'un mateix autor i any caldrà ordenar-les afegint una lletra a la data: 1998a, 1998b, etc., i les pàgines s'hauran d'indicar amb l'abreviatura p., tant per a indicar una pàgina com diverses. Les coedicions s'indicaran amb un guionet separador (Alacant - Elx; Institut de Cultura «Juan Gil-Albert» - Ajuntament d'Elx). Si la data real d'edició d'una obra no es correspon amb la que figura a la portada, s'haurà d'indicar entre claudàtors dintre del parèntesi: (1998 [1999]). Quan s'utilitze una edició que no siga la primera i la data d'aquesta siga rellevant, s'indicarà entre claudàtors darrere de la data de l'edició emprada: 1998 [1a ed. 1954].

Citacions

Les citacions breus (des d'una fins a tres línies) hauran d'aparèixer inserides en el text, entre cometes angulars («»). Si són més extenses, hauran d'anar en paràgrafs a banda, sagnades 1 cm en cada marge, sense cometes ni cursiva i en Times New Roman 10. Les elisions caldrà indicar-les amb tres punts entre claudàtors [...].

Notes

Les notes crítiques, de nombre i extensió reduïts al mínim, han d'aparèixer a peu de pàgina i s'han de reservar a explicacions o aclariments complementaris de l'autor. Han d'estar compostes en Times New Roman 10. Les crides a nota s'han d'indicar en el cos de l'original en aràbics volats, darrere de la paraula indicada. Si aquesta porta després un signe ortogràfic, les crides aniran darrere del signe, com en el cas de les referències bibliogràfiques.

Requisits tipogràfics

El format general del text, a més de les especificacions indicades per a citacions extenses, haurà d'anar escrit en Times New Roman 12. Els paràgrafs s'han de sagnar en la primera línia 0,7 cm.

La cursiva podrà utilitzar-se per a títols de publicacions i per a destacar algun terme o diferenciar paraules o frases curtes en una llengua diferent de la de l'article, sempre que no vagin marcades ja entre cometes.

Cal fer servir el guió curt en els casos ortogràficament exigibles i l'intermedi amb funció de parèntesi amb funció de parèntesi dins d'una frase. En aquest cas, si l'incís acaba en un punt, s'haurà de suprimir l'últim guió.

Quan calguen distincions internes en una citació, s'hauran d'emprar les cometes d'acord amb aquesta gradació «“ “ ”».

Elements gràfics

Les taules i les figures, amb el text en Times New Roman 10, s'hauran de numerar consecutivament. La llegenda explicativa o identificativa haurà d'anar en la part inferior.

Avaluació d'originals i correcció de proves

Tots els originals presentats a la revista hauran de ser avaluats per almenys dos experts externs al consell de redacció de la publicació. Passada aquesta avaluació externa i tingudes en compte les observacions que se'n puguin derivar, els autors, en el cas que vulguen revi-

sar els seus articles maquetats, hauran de demanar-ho explícitament al consell de redacció de la revista. Aquesta revisió en cap cas no podrà consistir en una modificació important del contingut de l'article.